

Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a

Dušan Lukač

Nacionalnom pitanju, kao jednom od najosjetljivijih problema u životu i razvitku naroda i nacionalnih grupa u Bosni i Hercegovini revolucionarne snage su već od početka svoga djelovanja posvećivale najveću pažnju.

U višenacionalnoj kulturno i ekonomski zapostavljenoj Bosni i Hercegovini konzervativne snage su decenijama sijale i pothranjivale netrpeljivost, mržnju, vjerski fanatizam i nacionalizam. Dugogodišnje djelovanje ovih snaga uslovljavalo je sve izrazitije jačanje međunacionalnih i međuvjerskih protivurječnosti i doprinosilo širenju netrpeljivosti među narodima u ovoj pokrajini.

Od ogromnog značaja za budućnost Bosne i Hercegovine bila je borba revolucionarnog radničkog pokreta protiv djelovanja konzervativnih i uskonacionalističkih snaga koje su na bazi razjedinjenosti društva i nacionalne netrpeljivosti osiguravale svoje uske klasne i nacionalističke interese. S obzirom na to da su te konzervativne snage u toku cijelog tog perioda bile na vlasti ili su uživale znatnu podršku sistema i vlasti, borba revolucionarnih snaga protiv ovih mračnih sila bila je neravnopravna i veoma teška.

Revolucionarni pokret u ovoj borbi imao je opasne protivnike van granica Bosne i Hercegovine. S intelektualno nerazvijenim i nedovoljno spremnim vlastitim kadrovima morao je da primi borbu s intelektualno jakim grupama historičara i političara protagonista velikosrpstva i političara historičara protagonista velikohrvatstva, koji su razvili prave teorije o srpskom, odnosno hrvatskom porijeklu naroda Bosne i Hercegovine, i o srpskoj, odnosno hrvatskoj pripadnosti te pokrajine.

Ipak su kadrovi revolucionarnog pokreta već između dva rata, a posebno uoči drugog svjetskog rata, s uspjehom počeli da ruše postavke i teze i jedne i druge prisvajačke i patronatske teorije. U isto vrijeme oni su uspjeli da predoče naprednoj javnosti zemlje da se rješenje za sudbinu višenacionalne Bosne i Hercegovine i »komplikovano« bosansko-hercegovačko pitanje može da traži i nađe u osloncu na progresivne snage u samoj Bosni i Hercego-

vini na bazi borbe za ostvarenje marksističkog načela da svi narodi koji žive na ovom području budu slobodni i međusobno ravnopravni.

Ideja ravnopravnosti i slobode bila je opasna za one koji su se tada nalazili na vlasti i zato je ona na svakom koraku zajedno sa radničkim pokretom prigušivana i najteže proganjana, dok je na drugoj strani saveznik ugnjetavačkog režima — šovinizam, sistematski podgrijavan i raspirivan.

Ovakva konstelacija u toku decenija, a naročito uoči drugog svjetskog rata, dovela je sukobe u nacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini poslije aprilskog rata i kapitulacije Kraljevine Jugoslavije do kulminacione tačke. Konzervativne snage svih boja nastavile su svoju aktivnost u povoljnijim uslovima fašističke okupacije i nasilja okupatora koji je nastojao da posredstvom politike stvaranja nesloge i razdora među narodima Jugoslavije obezbijedi svoju dominaciju i na ovom prostoru.

Opšte siromaštvo, kulturna zaostalost, politička neizdiferenciranost, vjerski fanatizam i čitav niz drugih nedaća, koje su narodima Bosne i Hercegovine ostavili tuđinski i nenarodni režimi, omogućile su okupatoru da posredstvom kvislinga i progonima Srba i Jevreja otpočne svoj plan proganjanja i uništavanja naroda na ovom području.

Odmah poslije proglašenja Nezavisne Države Hrvatske 10. aprila 1941. godine, i formiranja ustaških stožera i povjereništava u drugoj polovini mjeseca aprila u Sarajevu, Mostaru i Banjoj Luci, ustaše su pod zaštitom okupatora otpočele hajku protiv Srba, Jevreja i Cigana. Ostaci ranijeg građanskog društva, koje je decenijama prisvajalo sebi monopol predvođenja zaostalih masa, te dijelovi razbijenih građanskih partija izgubili su svaku orijentaciju. Bosnu i Hercegovinu počeo je da zahvata najstrašniji haos i bezvlašće.

Jedina progresivna i nepokolebana snaga jugoslovenskog društva u tim sudbonosnim trenucima — KPJ uočila je svu ozbiljnost situacije. U zaključcima savjetovanja KPJ, održanom krajem aprila 1941. godine u Zagrebu, zapisano je: »U Bosni harače takozvane hrvatske ustaše. U toj pokrajini oni su zaveli pravu strahovladu. Možda nigdje nije tako razularena hajka protiv Srba kao u Bosni. Frankovci huškaju Muslimane i Hrvate na Srbe, raspiruje se nacionalna mržnja, koja će imati teških posljedica za narode u Bosni ako se tome ne stane na put. Suzbijanje sijanja te mržnje, raskrinkavanje frankovačkih izdajnika pred narodima Bosne, borba protiv uzurpatora i okupatora u Bosni, borba za bratstvo naroda, to je sada najvažniji zadatak komunistu u Bosni.«¹⁾

Malobrojni kadrovi KPJ shvatili su svu ozbiljnost tog vremena i uočili da nikada u istoriji nacionalno pitanje nije bilo do te mjere životni problem u Bosni i Hercegovini, kao što je to bilo tada i da nikada nacionalno oslobođenje nije bilo tako usko vezano sa perspektivom opstanka i očuvanja golih života cijelog naroda, kao što je tada bilo u selima i gradovima Bosne i Hercegovine.

U takvim složenim uslovima borba protiv najmračnijih planova okupatora i njegovih kvislinga, odnosno borba za oslobođenje svih naroda, postali su imperativ i osnovni preduslov opstanka naroda u ovoj pokrajini. Drugim riječima, borba protiv okupatora za oslobođenje u potpunosti se identifikov

¹⁾ Zaključci sa aprilskog savjetovanja KPJ održanog u Zagrebu 1941. godine, *Proleter* br. 3-4-5, mart-april-maj 1941. god.

vala sa borbom za sopstveno oslobođenje svake nacije i za zajedničku egzistenciju svih naroda međusobno, odnosno za rješavanje nacionalnog pitanja.

Zbog toga su na savjetovanju KPJ u Zagrebu uz pripreme za borbu protiv okupatora, kao osnovni zadaci komunista u BiH istaknuti borba protiv daljnjeg zaoštavanja međunacionalnih odnosa, a za ostvarivanje međusobnog približavanja Srba, Muslimana i Hrvata i stvaranje uslova za otpočinjanje izgradnje jedinstva među ovim narodima. I samo otpočinjanje rješavanja ovoga veoma teškog zadatka bilo je uslovljeno prethodnim davanjem čvrstih garancija i pružanjem najjasnije perspektive nepovjerljivim i često do tada iznevjerenim narodnim masama. Takva čvrsta garancija mogla se naći samo u načelima rješavanja međunacionalnih odnosa na principu pune ravnopravnosti svih naroda. Baš zbog toga je načelo o pravu svakog naroda na slobodan život i samoopredjeljenje bila osnovna poenta programa nacionalnog oslobođenja koju je KPJ već u zaključcima aprilskog savjetovanja iznijela pred svoje članstvo, a posredstvom članstva djelimično prenijela i na najšire mase. Ovog načela se držao i Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu u svim svojim zaključcima, proglašima i pozivima narodu, odnosno u svom praktičnom radu na pripremanju oružane borbe protiv okupatora od aprila do jula 1941. godine.²⁾

U toku čitavog perioda pripremanja ustanka od aprila do jula kadrovi i simpatizeri KPJ, pored rada na pripremanju ljudi za borbu, uporno su djelovali protiv širenja međunacionalne mržnje između Srba, Muslimana i Hrvata. Posebna pažnja je posvećivana objašnjavanju pravih uzroka tragedije Bosne i Hercegovine i drugih jugoslovenskih pokrajina, raskrinkavanju izdajničke uloge nacionalnih buržoazija i otkrivanju jedine alternative opstanaka Hrvata, Muslimana i Srba u zajedničkoj borbi protiv okupatora. Ta borba protiv šovinistički zatrovanih pojedinaca i grupa u redovima pripadnika svih nacija u Bosni i Hercegovini bila je veoma teška i često vezana sa životnom opasnošću. No, znajući da je ta borba jedini put spasenja od međusobnog istrebljenja, komunisti nisu prezali i od najtežih opasnosti pa i od žrtvovanja vlastitog života.³⁾

Samo zahvaljujući radu KPJ i svih rodoljubivih snaga, okupator i domaći kvislinzi, i pored povoljnih uslova, nisu uspjeli da ostvare svoj istrebljivački plan. Zaoštrenost međunacionalnih suprotnosti u svojoj kulminacionoj tački počela je lagano da slabi i da se u najtežim uslovima otpočne sa procesom postepenog smirivanja.

Bez sumnje, ovome je mnogo doprinijelo i držanje samoga naroda — prvenstveno najzaostalijeg seljačkog dijela muslimanskog i hrvatskog seljštva na koje je okupator prilikom izrade svojih istrebljivačkih planova mnogo računao. Iako politički i kulturno zaostalo, ono u većini nije prihvatilo poziv okupatora i ustaša da stupi u nacionalni rat protiv Srba. Nisu pomogle ni propagandna istupanja da su Muslimani »najčestitiji» dio hrvatskog naroda, ni obećanja siromašnim Muslimanima i Hrvatima da će im se podijeliti imovina poubijanih i protjeranih Srba i Jevreja. Računajući na bijedu i za-

²⁾ Proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH od maja 1941. god. Zbornik dokumenata i podataka narodnooslobodilačkog rata, tom IV, knj. 1, dok. br. 1, str. 3—6.

³⁾ Komunista iz Bosansko-petrovačkog kraja Vasa Kelečević i pored životne opasnosti svjesno je ustao protiv ubijanja grupe nevinih Hrvata. Ubijen je od grupe srpskih šovinista i nacionalista zajedno sa grupom ovog naroda i s njima bačen u provaliju.

Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, kratka biografija Vase Kelečevića.

ostalost najkompaktnije grupe muslimanskog življa u Bosni i Hercegovini — u Cazinskoj krajini, ustaški stožernik u Banjoj Luci Viktor Gutić je već polovinom aprila pisao: »Teku vam suze radosnice, jer je Bosna srce i središte naše hrvatske države, a vi braćo Muslimani, Hrvati najkorjenitiji i najplemenitiji dio velikoga junačkoga hrvatskoga naroda poput ostale braće hrvatske, koja se već griju na suncu slobode, primite i vi njemačku vojsku kao svoju braću. Vi braćo vojnici okrenite oružje na naše neprijatelje Srbe«.4) Ali i pored široko organizovane propagande, ustaše nisu uspjele da pokrenu masu u koljačke pohode protiv Srba. Sama činjenica da je ustaško rukovodstvo u vrijeme progona i pokolja Srba baš u ovim krajevima u toku jula moralo da u akcijama masovnih pokolja angažuje emigrantske satnije i da dovodi ustaške vojnice izvan Bosne i Hercegovine, potvrđuje neuspjeh ove okupatorske i ustaške akcije.5)

Početak oslobodilačke borbe u julu 1941. godine još snažnije je istakao, konkretizovao i masama približio nacionalno-oslobodilački program progresivnih snaga jugoslovenskog društva. U svim pozivima, direktivama i smjernicama za ustanak KPJ se ravnopravno obraćala svim narodima Bosne i Hercegovine.

Nasuprot usokgrudoj politici nacionalističkih buržoazija i raznih grupa koje su do tada, a i kasnije, uvijek isticale svoje nacionalističke i šovinističke programe, velikosrpske, velikohrvatske, muslimanske, uz nipodaštavanje i negiranje prava ostalih naroda, revolucionarni pokret je istakao opštenarodni oslobodilački program pružajući njime perspektive razvoja i progresa cijele zajednice, a i svakoga naroda zasebno.

Međutim, izvjesni objektivni uslovi nisu dozvolili ravnopravno ili približno jednako odazivanje srpskih, hrvatskih i muslimanskih masa u borbu za ostvarenje programa opštenacionalnog oslobođenja.

Zahvaljujući povoljnim uslovima za pokretanje ustanka, relativno dobrim pripremama za ustanak koje su izveli kadrovi KPJ u znatnom dijelu sela naseljenih srpskim življem, zatim nasiljima i progonima nad Srbima od strane okupatora i ustaša, ustaničkoj tradiciji, osjećanju veza prema pravoslavnoj Rusiji i čitavom nizu drugih povoljnih činilaca, došlo je u julu i avgustu do masovnog ustanka srpskog stanovništva u cijeloj Bosni. U Hercegovini, gdje su svi ranije navedeni faktori prije sazreli, ustanak u srpskim selima otpočeo je već u toku juna.

Poznato je da je ustanak u mnogim ovim predelima već odranije pripremala KPJ, dok su u ostalim krajevima partijski kadrovi nastojali da ustanak srpskih masa kanališu progresivnim narodnooslobodilačkim smjerom.

Ali, i pored toga što je znatan dio vrhova srpske građanske klase i buržoazije bio u predjulsko vrijeme protjeran od ustaša u Srbiju, uslijed zaostalosti, vjerske zatucanosti, političkog neznanja, konzervativne snage u redovima ustanika imale su, posebno u nekim krajevima, značajan uticaj već od samog pokretanja srpskih masa u borbu. Koristeći se naslijeđenom međunacionalnom netrpeljivošću, optužujući Muslimane i Hrvate za ustaške zlo-

4) Ustaške novine, *Hrvatska krajina* br. 1, od 20. IV 1941. god.

5) O dolasku jedne emigrantske ustaške satnije iz Zagreba pod komandom satnika Kapetanovića i njenom organizovanju masovnih pokolja po Bosanskoj krajini piše u svom izvještaju ustaški logornik u Bosanskoj Krupi Muratbegović 7. oktobra 1941. godine — kopija izvještaja kod autora.

čine nad Srbima, one su u mnogim ustaničkim jedinicama uspjele da izazovu mržnju prema muslimanskom i hrvatskom življu.

Mi bismo se ogriješili o istorijske činjenice i umanjili težinu i značaj teškog zadatka koji je KPJ u tim danima riješila ako ne bismo spomenuli da je u jednom dijelu krajeva Bosne i Hercegovine ustanak srpskih masa bio pokrenut pod parolom borbe protiv »Turaka«.⁶⁾

Muslimanske i hrvatske mase, uvrijeđene progonima i nemilosrdnim izrabljivanjem od strane velikosrpskog režima do rata, pod jakim uplivom okupatorske i ustaške propagande i iznenađene samim ustankom srpskih masa i prijateljima pojedinih ustaničkih grupa, bile su u ovo vrijeme potpuno van ustaničkog pokreta.

Štaviše, dio Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini, zaveden obećanjima okupatora i propagandom ustaša, gajeći iluzije u novu hrvatsku državu, počeo je da saraduje sa okupatorom i Nezavisnom Državom Hrvatskom. No, ipak, najveći dio ovih masa bio je čitavim kompleksom zbivanja iznenađen i zbunjen i povukao se u potpunu pasivnost.

Komunistička partija Jugoslavije u BiH, kao organizator i usmjeravajuća snaga oslobodilačke borbe, našla se u veoma komplikovanoj situaciji u Bosni i Hercegovini, situaciji gotovo potpune i komplikovane nacionalne podijeljenosti u ovoj pokrajini. Međutim, ustanički pokret jednoga naroda u višenacionalnoj zajednici može da bude oslobodilački samo u tom slučaju ako on izvojevanjem slobode vlastitom narodu garantuje isto tako slobodu i ostalim narodima. S druge strane, istorija je dokazala da se istinska sloboda može dobiti samo učešćem u borbi za sopstveno oslobođenje, odnosno pravo na samoopredjeljenje i sopstvenu slobodu mogu se izvojevati samo borbom naroda protiv nacionalnog ugnjetavanja i tiranije.

Iz svega ovoga je proizlazio zadatak progresivnih snaga da djeluju u konkretnim uslovima u dva pravca — na usmjeravanju ustaničkog pokreta srpskih masa narodnooslobodilačkim tokom, odnosno da se bore protiv svega onoga što može dovesti u pitanje pravilan odnos prema slobodi drugih naroda, i, na drugoj strani, u pravcu dugotrajne i uporne borbe za pokretanje oslobodilačke borbe Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini. Ovakva situacija je doprinijela da je narodnooslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini postao specifičan i da se cijelim svojim tokom znatno razlikovao od procesa narodnooslobodilačkog pokreta u drugim jugoslovenskim zemljama.

Ovakav razvitak događaja, posebno u Bosni i Hercegovini, predviđan je na sastanku Politburoa još 4. jula 1941. godine i sam drug Tito je izdvajao kao jedan od važnih zadataka komunističke — borbu za prerastanje izolovanih ustanaka u opštenarodni oslobodilački rat.⁷⁾

Ovaj veoma komplikovan i dugoročan zadatak KPJ je u Bosni i Hercegovini morala da rješava u toku čitavog oslobodilačkog rata. On je posebno bio težak u prvoj fazi oslobodilačkog rata. Dok su se na jednoj strani komunisti morali boriti za obuzdavanje i usmjeravanje prenapujalog i mnogim slabostima preopterećenog masovnog ustanka srpskog stanovništva, na drugoj strani moralo se postepeno i lagano voditi borba za masovnije prilaženje

⁶⁾ Originalna zakletva ustanika iz jednog dijela podgrmečkih ustaničkih sela iz avgusta 1941. godine — arhiv Muzeja Bosanske krajine, kut. 3, 20—2.

⁷⁾ Svetozar Vukmanović-Tempo, *Sjećanje na razvoj NOB u Bosni i Hercegovini — Ratna sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta*, knj. 1, Beograd, 1961, str. 129.

Muslimana i Hrvata u redove boraca NOR i u isto vrijeme ometati mobilizaciju Muslimana i Hrvata u oružane snage okupatora i Nezavisne Države Hrvatske. U prvo vrijeme pasivnost muslimanskih i hrvatskih naročito seljačkih masa i njihovo uzdržavanje od saradnje s organima NDH predstavljalo je uspjeh pokreta. Rukovodilac pokreta u Bosni i Hercegovini u to vrijeme Svetozar Vukmanović-Tempo, u svome sjećanju kaže: »Muslimanske mase su uglavnom na terenu ostale pasivne u prvim danima. Nama je bio cilj da ih držimo u pasivnosti, to kao prvi zadatak, ne kao krajnji cilj, da ih ne izazovemo protiv sebe i zato smo imali politiku da ih ne opterećujemo ničim, nikakvim davanjima za vojsku, za partizane, za hranu itd., itd., da se, iako žive na oslobođenoj teritoriji osjećaju slobodni, bez ikakvih obaveza prema vlasti, oslobođeni nasilja i pritiska da priđu partizanima. Takva linija je bila dosta teško shvatljiva srpskim masama, a okupator je stalno pokušavao da izazove borbu između Srba i Muslimana, Srba i Hrvata.«⁸⁾

U prvim mjesecima oslobodilačkog rata posebno je bio važan rad na suzbijanju neprijateljske propagande kojoj je bio cilj daljnje raspirivanje mržnje između naroda u Bosni i Hercegovini, čime su se služili okupatori i kvislinzi. Često su okupatorska i kvislinška propagandna mašine bile intenzivno angažovane u širenju lažnih vijesti o pokoljima muslimanskog i hrvatskog življa od strane ustanika, u cilju izazivanja revolta i pokretanja naroda protiv Srba. Ništa manje nije bila važna ni laka borba protiv šovinistički i četnički nastrojenih pojedinaca koji su u ustaničkim jedinicama raspirivali mržnju prema Muslimanima i Hrvatima. Uslovi za djelovanje ovih elemenata, s obzirom na ustaške pokolje izvršene ranije nad Srbima, bili su vrlo povoljni. Male grupe zločinaca uspijevale su da pokrenu čitave grupe, pa i jedinice naročito protiv Muslimana. Presudno je bilo u tim momentima istupanje sposobnih kadrova koji su umjeli objasniti pravi uzrok i korijen zločina izvršenih ranije nad srpskim stanovništvom.⁹⁾

Ali, komunisti i progresivne snage nisu uvijek uspijevali da spriječe is-pade prema muslimanskom i hrvatskom življu. Tako su četničke grupe uspjele da izvrše pokolj oko 1.100 Muslimana u Kulen-Vakufu u jesen 1941, dok su četnički nastrojene jedinice, uglavnom pridošle iz Srbije, izvršile niz masovnih pokolja nad Muslimanima u istočnoj Bosni. Ovi pokolji Muslimana izvršeni od jedinica koje su u to vrijeme bile u sastavu ustanika u BiH, doprinijele su usporavanju procesa pridobijanja Muslimana za narodnooslobodilački rat.

Strah od ovih i od eventualno strašnijih pokolja izazvali su ubrzaniju diferencijaciju u redovima muslimanskog građanstva. U jesen 1941. godine uslijedile su poznate rezolucije Muslimana iz Prijedora, Sarajeva, Mostara, Banja Luke, Bijeljine i Tuzle u kojima su osuđeni klerofašistička orijentacija vođstva NDH i pokolji nad Srbima koji su kasnije izazvali pokolje Musli-

⁸⁾ Svetozar Vukmanović-Tempo, Sjećanje *U Sarajevu i istočnoj Bosni 1941. i početkom 1942. godine. — Savjetovanje u Ivančićima*, str. 7.

⁹⁾ Eklatantna potvrda je slučaj u Vrtočkom odredu, koji je bio u sastavu drvar-ske ustaničke brigade. Četnički i šovinistički nastrojeni pojedinci uspjeli su svojim optužbama protiv Muslimana da nagovore odred da donese odluku o ubijanju jedne uhvaćene Muslimanke sa dvoje djece. U presudnom trenutku stigao je u odred komunisti i komesar ustaničkog bataljona Ilija Došen. Poslije njegovog razgovora i objašnjavanja ko su krivci za stradanja srpskog naroda, borci su ugostili ovu porodicu i otpratili je do jednog muslimanskog sela.

Izvještaj političkog komesara 1. bataljona »Slobode« od 15. septembra 1941. godine, Zb NOR, XI/I, dok. 11, str. 26.

mana i opasnost od međusobnog istrebljivanja. Iako ove rezolucije nisu donijele nikakav konkretan program Muslimana u BiH, one su, ipak, potvrđivale krah okupatorske i klerofašističke politike koja je činila sve da zavadi srpski i muslimanski narod u Bosni i Hercegovini, čak i u dijelu muslimanskog građanskog sloja koji je saradivao sa Nezavisnom Državom Hrvatskom.

Izvanrednu ulogu u ostvarivanju saradnje i stvaranju bratstva i jedinstva između Muslimana, Srba i Hrvata odigrali su članovi KPJ Muslimani i Hrvati, koji su odmah poslije kapitulacije došli u srpska sela i učestvovali u organizovanju ustanka i u zaštiti srpskog življa od okupatorskih i ustaških kaznenih ekspedicija. U tim krajevima bilo je lako privoljeti srpske ustanike na saradnju sa Muslimanima i Hrvatima. Na primjer, na kozarskom području u toku cijelog narodnooslobodilačkog rata nije bilo nikakvih ekscesa ustaničkog srpskog življa prema muslimanskim i hrvatskim selima.

Na savjetovanju u Stolicama u septembru 1941. godine, koje je značilo prekretnicu u razvitku NOP-a u cijeloj Jugoslaviji, konstatovano je da je jedan od osnovnih zadataka komunista u Bosni i Hercegovini — sprečavanje bratoubilačkog rata, suzbijanje okupatorske propagande usmjerene na raspirivanje nacionalne i vjerske mržnje, koji je potenciran još na aprilskom savjetovanju KPJ, uspješno izvršen. »Propao je pokušaj ustaških Pavelićevih bandita i okupatora da raspirivanjem nacionalne mržnje i međusobnog istrebljivanja srpskog, muslimanskog i hrvatskog stanovništva onemoguće oslobodilačku borbu naroda Bosne i Hercegovine. Ogromna je zasluga komunista i partizana što su na vrijeme preduzeli sve mjere da se osujeti ovaj pakleni plan njemačkih i italijanskih okupatora. Srpsko stanovništvo sve više uviđa da mu nije neprijatelj muslimansko i hrvatsko stanovništvo, već ustaške Pavelićeve bande i da mu je glavni neprijatelj njemački i italijanski okupator. Sve više Muslimana i Hrvata svakodnevno dolazi u oslobodilačke partizanske odrede. Krvave zulume nad srpskim stanovništvom iskorišćavale su razne pljačkaške bande da pod imenom četnika pljačkaju i ubijaju nedužno hrvatsko i muslimansko stanovništvo. Ovaj bratoubilački pokolj, na koji potstrekavaju okupatori, postaje sve rjeđa pojava u Bosni i Hercegovini. U tome je velika zasluga partizanskih odreda, pa je to i ubuduće najvažniji zadatak komunista i partizana da potpuno likvidiraju zločinačke planove okupatora i njihovog krvavog sluga Pavelića, da u borbi za oslobođenje stvaraju bratstvo i jedinstvo naroda u Bosni i Hercegovini, na Kordunu i u Lici.«¹⁰⁾

Ovo savjetovanje i odluke donesene na njemu imali su izvanredan značaj za budućnost Bosne i Hercegovine, a posebno u pogledu rješavanja nacionalnog pitanja u ovoj pokrajini. Ovdje je donesena odluka o formiranju štabova za manje ili više nacionalne pokrajine: Sloveniju, Srbiju, Hrvatsku, Crnu Goru i Makedoniju i višenacionalnu i istorijsku formiranu oblast Bosnu i Hercegovinu. Pošto su tada i sve do formiranja zemaljskih vijeća glavni štabovi NOP odreda objedinjavali i rad organa narodne vlasti i samim tim predstavljali najviši politički rukovodeći opštenarodni organ u pokrajini, s formiranjem Glavnog štaba NOP odreda BiH stvorene su osnovne konture narodne državnosti buduće federalne jedinice Bosne i Hercegovine. Pošto su separatističke tendencije i nacionalistički planovi o pripajanju BiH Srbiji ili Hrvatskoj ili njenoj podjeli bile nepopularne ili kompromitovane u narodu, perspektive ravnopravne i slobodne Bosne i Hercegovine u jednoj široj za-

¹⁰⁾ Savjetovanje predstavnika štabova i komandanata NOP odreda Jugoslavije, Zb. NOR II/1, str. 72.

jednici, kao i potpuno ravnopravan status pripadnika svih nacionalnosti u pozadinskim organima i vojnim jedinicama NOP-a, davali su novi impuls širenju narodnooslobodilačkog pokreta i u onim slojevima koji su u ustanku sticajem okolnosti ostali po strani.

U jesen 1941. godine intenzivira se razvoj i djelovanje ilegalnog narodno-oslobodilačkog pokreta u okupiranim gradovima: Prijedoru, Mostaru, Banjoj Luci, Sarajevu i drugim mjestima, u kome ravnomjerno učestvuju Muslimani, Srbi i Hrvati. Odvođenjem na stotine mladih ljudi u logore i na streljanja okupator i kvislinzi nisu uspjeli da zaplaše narod i da spriječe uključivanje saradnika u oslobodilački pokret. U isto vrijeme u velikom broju muslimanskih i hrvatskih sela zapaža se sve veće interesovanje za saradnju sa partizanskim jedinicama. Na oslobođenu teritoriju dobrovoljno dolaze pojedinci i grupe Muslimana i Hrvata — vanpartijaca, koji se aktivno uključuju u partizanske jedinice. Već krajem 1941. godine u kozarskom partizanskom NOP odredu bori se nekoliko desetina Muslimana. U selima oko Banja Luke ostvaruje se saradnja između muslimanskog i srpskog stanovništva. U istočnoj Bosni osnovana je muslimanska partizanska četa koja će krajem 1941. godine prerasti u partizanski bataljon.

Ali, ubrzani razvoj i uspjesi NOP-a, osnivanje prvih organa narodne vlasti i druge mjere oslobodilačkog i demokratskog karaktera uslovljavaju političku diferencijaciju i polarizaciju u ustaničkim jedinicama krajem 1941. i početkom 1942. godine. Bez sumnje, ovoj političkoj diferencijaciji, odnosno otpadanju konzervativnog dijela iz ustaničke mase, doprinose i sve izrazitiji znaci uspješne saradnje između Srba, Muslimana i Hrvata.

Polarizacija ustaničkih snaga — za oslobodilačku borbu protiv okupatora koju zastupaju KPJ i progresivne snage i parole čekanja, koju zastupaju četnici, odvija se u Bosni i Hercegovini veoma intenzivno u toku dužeg perioda krajem 1941. i prvih mjeseci 1942. godine. Pod uticajem nepovoljnih rezultata za NOP u prvoj ofanzivi na oslobođenoj teritoriji u Srbiji uz saradnju i pomoć okupatora i ustaša, četničke snage u znatnom dijelu Bosne i Hercegovine uspijevaju da preuzmu inicijativu u svoje ruke. Tako se politička diferencijacija u ustaničkim jedinicama, sa izuzetkom Bosanske krajine, završila četničkim pučevima i pogibijom nekoliko stotina komunista i simpatizera KPJ, među kojima je bio veliki broj Muslimana i Hrvata. Polovinom 1942. godine, četnici su uspjeli da potčine svojoj vlasti gotovo čitavu ranije oslobođenu teritoriju u istočnoj i centralnoj Bosni i Hercegovini. Ovakav tok zbivanja usporio je proces pridobijanja Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini za narodnooslobodilački pokret polovinom 1942. godine.

No i pored ovakvog stanja, perspektive za pobjedu narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini nisu bile oslabljene. Narodnooslobodilački program u Bosni i Hercegovini bio je dominantan, pa čak i u tim uslovima nije imao ni približno ravnopravnog protivnika ni u jednom nacionalističkom ili separatističkom programu.

Frankovački program pohrvaćivanja Bosne i Hercegovine u okvirima Nezavisne Države Hrvatske uz proganjanje Srba, počeo je da gubi svoje pristalice kod Muslimana i Hrvata već od julskih pokolja nad srpskim življem, a naročito poslije sklapanja sporazuma ustaša sa četnicima u 1942. godini.

Nacionalni program štaba komande četničkih odreda Jugoslovenske vojske pod komandom Draže Mihailovića, napisan u jesen 1941. godine, po kome je trebalo »stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore,

kao i između Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od hrvatskog i muslimanskog življa¹¹⁾ imao je svoje pristalice u BiH samo u redovima najzagriženijih četnika i velikosrba.

Program jednog dijela muslimanske čaršije po kome je Bosna trebalo da se izdvoji iz sastava Nezavisne Države Hrvatske i formira kao autonomija pod pokroviteljstvom Hitlerove Njemačke, bio je u to vrijeme u svom embrionalnom razvoju.

Tako je u suštini sama konstelacija odnosa i razvoja rata na tlu Bosne i Hercegovine dovela do toga da je i u najnepovoljnijim uslovima kao jedini opštenarodni program ostao program narodnooslobodilačkog pokreta.

Bilo bi uproščeno tvrđenje da su samo četnički pučevi, ubijanja desetina muslimanskih boraca¹²⁾ i sporazumi četnika sa ustašama djelovali jednostrano na usporavanje procesa postepenog uključivanja Muslimana i Hrvata u redove partizanskih jedinica, a naročito da je to djelovanje bilo trajnije. Politička diferencijacija, četnička izdaja i sklapanje sporazuma sa ustašama i okupatorom, bez sumnje djelovali su dvojako. Sporazum četnika sa ustašama koji su izvršili masovne zločine nad Srbima, otkrivao je politički neupućenim srpskim masama saznanje o pravom karakteru četništva i još više ih usmjeravao prema narodnooslobodilačkom pokretu. Saradnja NDH sa četnicima koji su izvršili masovne zločine nad muslimanskim življem otvarala je oči muslimanskim masama, otkrivala im karakter izdajničke uloge ustaša i četnika i usmjeravala ih prema narodnooslobodilačkom pokretu.

U zaključcima sjednice Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, od 27. i 28. septembra 1942. godine, govori se o ovome procesu: »Zauzimanjem gradova i novih krajeva danas smo došli u doticaj sa širim slojevima muslimana, kod kojih se, poslije sporazuma ustaša i četnika i očite slabosti okupatora u ovim krajevima, opaža sve više prilaznje narodno-oslobodilačkoj borbi. Tome je umnogome doprinio i teror koji vrše okupator i njegove ustaške i četničke sluge nad muslimanima u neoslobođenim gradovima Krajine. Ovako orijentisanje muslimana došlo je kao rezultat njihovog sve većeg osvještavanja. Oni sve više uviđaju podlu igru okupatora koja je pred muslimanskim življem postavila pitanje njegovog životnog opstanka. Činjenica da je okupator našao svoje glavno uporište u četničkim bandama u borbi protiv narodnog ustanka u Jugoslaviji približava muslimane narodno-oslobodilačkoj vojsci, koja jednako zaštićava i Srbe i Hrvate i muslimane od zuluma okupatora i njegovih najamnika, četnika i ustaša. Četničke bande, kao vjerne sluge okupatora i nosioci velikosrpske politike klanja i ubijanja nesrpskog življa, danas dobivaju svaku pomoć od okupatora. Takvo stanje stvari sve više približuje muslimane našoj borbi«¹³⁾

Bez sumnje, ovome je doprinijela stabilizacija partizanskih jedinica i oslobođenog teritorija. Već do polovine 1942. godine završena je politička diferencijacija ustaničkih snaga i jasno su se izdvojile i formirale partizanske jedinice na čvršćem oslobođenom teritoriju, u kojima se više nisu pojavljivale političke krize, rovarenje četnika i četnički pučevi. Na drugoj strani izdvojile su se četničke pljačkaške bande koje su samo zahvaljujući osloncu na

¹¹⁾ Uputstvo Draže Mihailovića od 20. XII 1941, Zb. NOR, III/4, dok. 185, str. 456.

¹²⁾ Izvještaj proleterskog bataljona Bosanske krajine od 22. IX 1942, Arhiv Muzeja Bosanske krajine, Banja Luka, Ftk. 1—3. Sjećanje boraca iz centralne Bosne, Arhiv Muzeja Bosanske krajine.

¹³⁾ Zaključki savjetovanja Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu od 27. i 28. septembra 1942. Zb. NOR IX/2, dok. 19, str. 128—129.

okupatora i ustaša uspjele da uzurpiraju i drže pod svojom kontrolom dijelove ranije oslobođene ustaničke teritorije.

Povoljan impuls oživljavanju procesa uključivanja Muslimana i Hrvata u NOB pružio je dolazak proleterskih brigada sa najvišim organima NOP-a u Bosansku krajinu, a posebno bihačka operacija i oslobođenje Bihačke i Cazinske krajine, kao i krajeva oko Livna, gdje živi oko 100.000 Muslimana i oko 80.000 Hrvata. U ostalim oslobođenim ili poluoslobođenim predjelima oko Jajca, Ključa, Mrkonjić-Grada, Banje Luke itd., nalazio se izvjestan broj muslimanskih i hrvatskih sela. U svim ovim predjelima hrvatsko i muslimansko stanovništvo počelo se uključivati u NOP. U organe narodne vlasti i druge organe NOP-a birani su predstavnici Srba, Hrvata i Muslimana. Od posebnog značaja za ubrzavanje ovoga procesa bilo je priključivanje pokretu nekih uticajnijih rukovodilaca muslimanskih i hrvatskih građanskih partija. Jedan od najuticajnijih rukovodilaca Jugoslovenske muslimanske organizacije do rata u ovome kraju Nurija Pozderac, koji je od osnivanja NDH ignorirao saradnju sa ustašama, aktivno se uključuje u redove narodnooslobodilačke borbe. Njegov dolazak u pokret i njegov otpor ustaškim nasiljima do toga vremena doprinijeli su življem opredjeljivanju prema NOP-u onoga dijela muslimanskog stanovništva koje je zbog nepoznavanja suštine pokreta bilo nepovjerljivo i ostajalo po strani.

Na stotine mladih ljudi iz ovih krajeva javilo se u odrede i brigade. Od dijela ovih boraca formirana je 28. decembra 1942. godine u Cazinu VIII krajiška NOU brigada, sastavljena pretežno od Muslimana.¹⁴⁾

S obzirom na priličnu materijalnu iscrpljenost susjednih ustaničkih područja, pomoć ovih krajeva u prehrani NOV i stanovništva bila je od posebnog značaja. Muslimansko stanovništvo Cazinske krajine dalo je u dobrovoljnim prilozima, u jesen 1942. godine, velike količine žita i podmirilo ostale potrebe u prehrani naroda i NOV.¹⁵⁾

Sa sigurnošću možemo da konstatujemo da je zadatak pokretanja i organizovanja opštenarodnog oslobodilačkog rata koji je Partija još u julu 1941. postavila pred komuniste u Bosni i Hercegovini u toku drugog dijela 1942. godine u Bosanskoj krajini bio na putu uspješnog izvršavanja. U isto vrijeme sve masovnije uključivanje Muslimana Cazinske krajine u redove NOP značio je kraj i posljednjim ustaškim iluzijama da uz korišćenje vjerske mržnje i međusobnog tvorenja održe u ropstvu ove narode.

Veličina uspjeha KPJ i progresivnih snaga je još veća ako se zna da su u ovome području bila najmasovnija međunacionalna i međuvjerska trvenja u ljeto 1941. godine, i da je po zamisli okupatora i kvislinga baš u ovome kraju trebalo da se odigra glavna bitka bratoubilačkog rata. Zahvaljujući radu KPJ, ovaj dio Bosne, najbremeniji mogućnostima međusobnih obračuna, postao je utemeljač saradnje i »primjer borbenog jedinstva i bratstva naših naroda«.¹⁶⁾

Ovom procesu pozitivno je doprinio niz opštejugoslovenskih skupova koji su održani ovdje, a posebno Prvo zasjedanje AVNOJ-a, održanog u Bihaću novembra 1942. godine, na kome je ovaj najviši organ NOP-a u Jugoslaviji

¹⁴⁾ Osmo krajiška NOU brigada — Krajiške brigade, str. 293—298, Hamdija Omanović, *Formiranje Osme krajiške brigade, Bihačka republika*, str. 691—693.

¹⁵⁾ Hajro Kapetanović, *U oslobođenom Bihaću i Cazinskoj krajini, Bihačka republika*, knj. 1, str. 423—455.

¹⁶⁾ *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, Sarajevo, 1953, str. 7—8.

još jednom odao priznanje pozitivnom procesu izgradnje međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini.

Ovome značajnom jugoslovenskom skupu kojim su udareni temelji nove Jugoslavije među 79 delegata bilo je 16 iz Bosne i Hercegovine, među kojima predstavnici Srba, Hrvata i Muslimana iz ove pokrajine.¹⁷⁾

Odluka o formiranju zemaljskih vijeća za Hrvatsku, Sloveniju, Srbiju, Crnu Goru, Makedoniju i Bosnu i Hercegovinu donesena na ovome skupu, bila je od naročtog značaja za Bosnu i Hercegovinu. Tu, na najvišem skupu predstavnika svih naroda Jugoslavije dato je puno i ravnopravno mjesto višenacionalnoj Bosni i Hercegovini. Dato je priznanje njenoj istorijskoj individualnosti i pružene su perspektive njenog državnopravnog afirmisanja kao jedne od budućih narodnih republika u sklopu ravnopravne zajednice naroda Jugoslavije.

Proces širenja i jačanja NOP-a, koji je krajem 1942. i početkom 1943. bio zahvatio cijelu zapadnu Bosnu i otvorio povoljne uslove za uključivanje muslimanskih i hrvatskih masa u NOB-u, bio je 4. i 5. ofanzivom u proljeće i ljeto 1943. usporen. Proces uključivanja Muslimana i Hrvata, otvoren u Bosanskoj krajini i jugozapadnim dijelovima BiH do Dalmacije, uslijed ofanzive nije imao vremena ni uslova za proširenje u susjedne oblasti. Kao jedan od negativnih rezultata 4. ofanzive bila je stagnacija ovoga procesa i u samoj Bosanskoj krajini i gubljenje znatnog dijela oslobođenih muslimanskih i hrvatskih sela.

Ovo je bilo uzrok što je i dalje ogromna većina boraca NOV bila iz redova srpskog življa i što je najveći broj oslobođene teritorije bio nastanjen srpskim stanovništvom. KPJ u BiH boreći se sa svim snagama za izvršenje osnovnog zadatka — izgradnje opštenarodnog oslobodilačkog rata nije se sustezala da ove činjenice iznese pred najširu javnost. U jesen 1943. u uvodniku »Oslobođenja«, lista NOP-a u Bosni i Hercegovini, pisalo je: »Srpski narod koji je velikosrpska gospoda dvadeset i dvije godine huškala protiv svih drugih naroda u zemlji, a naročito protiv Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini koga u samom ustanku zlikovačka izbjeglička vlada preko četničkih bandi gura u krila okupatora i u bratoubilačku borbu protiv svoje braće, čini ogromnu većinu u narodnooslobodilačkoj vojsci i nosi na svojim plećima od početka ustanka najveći teret narodnooslobodilačkog rata.«¹⁸⁾

Prodor glavnine snaga NOV i POJ od Sutjeske prema istočnoj Bosni poslije 5. ofanzive i jak polet oslobodilačkog pokreta u zapadnim dijelovima Bosne, Dalmaciji, Lici i Sloveniji, doprinijeli su nastavljanju procesa učvršćivanja opštenarodnog oslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini u jesen 1943. godine. Ovaj proces je počeo naročito intenzivno da se odvija poslije kapitulacije Italije 9. septembra 1943. godine. U ovo vrijeme oslobodilački pokret počeo je da zahvata veći dio krajeva koji su do tada bili pod kontrolom okupatora ili kvislinga — ustaša i četnika. To je naročito bilo karakteristično za istočnu i centralnu Bosnu i Hercegovinu. Pred naletom jedinica NOV veći broj četničkih jedinica u ovim krajevima se raspao. Pod uticajem veoma uspješnog djelovanja ilegalnog NOP-a u Tuzli, Mostaru, Banjoj Luci i drugim mjestima počelo je masovnije uključivanje u jedinice NOV muslimanske i hrvatske omladine.

¹⁷⁾ *Bihačka republika*, knj. II, str. 186—188.

¹⁸⁾ *Oslobođenje*, Organ NOF-a za BiH br. 3, od oktobra 1943.

Septembra 1943. formirana je u tuzlanskom području kompletna muslimanska partizanska brigada — nazvana Šesnaesta istočnobosanska — muslimanska brigada, znatnim dijelom sastavljena od Muslimana rudara i seljaka iz tuzlanskog područja,¹⁹⁾ a nešto kasnije i jedna hrvatska patrizanska brigada — nazvana 18. istočnobosanska.

Uključivanju dijela hrvatskog stanovništva u BiH u redove NOP-a doprinijela je pozitivna orijentacija prema NOP-u jednog dijela rukovodstva Mačekove Hrvatske seljačke stranke u istočnoj Bosni, kao što su bili na primjer Aleksandar Preka, Ante Kamenjašević, Bogomir Brajković, Jure Begić, dr Ivo Sunarić, Luka Šimović, Ivica Martinović i drugi.²⁰⁾

Zapaženi uspjesi koje je u toku 1943. godine postigao NOP u BiH stvorili su solidne osnove za provođenje u život odluke Prvog zasjedanja AVNOJ-a o stvaranju zemaljskih antifašističkih vijeća. U prisustvu 193 delegata ravnopravno birana od Srba, Hrvata i Muslimana iz cijele Bosne i Hercegovine, na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a 25. i 26. novembra 1943. godine u Mrkonjić-Gradu ovjekovječene su slobodarske težnje naroda Bosne i Hercegovine i potvrđeni naponi dvogodišnje oslobodilačke borbe naroda u ovoj pokrajini — utemeljena je ravnopravna zajednica slobodnih i ravnopravnih naroda ove pokrajine.

Na ovom najvišem skupu predstavnika Bosne i Hercegovine proanalizirani su uspjesi i iskristalisani naredni zadaci na planu uključivanja svih naroda u narodnooslobodilačku borbu — što je u isto vrijeme značilo uključivanje tih naroda u borbu za rješavanje vlastite sudbine, odnosno u rješavanju nacionalnog pitanja.

Na ovome skupu je jednodušno konstatovano da je narodnooslobodilački program postao svojina ogromnog dijela masa u BiH i da su učinjeni veliki koraci ka stvaranju najveće tekovine oslobodilačke borbe, bratstva i jedinstva između Srba, Hrvata i Muslimana. Veliki narodni rodoljub i predsjednik AVNOJ-a dr Ivan Ribar, govoreći o tome, je rekao: »Bosna je bila prva koja je ostvarila jedinstvo Srba, Hrvata i Muslimana. Iako je ona imala najkrvavijih dana, iako su tu vršili najveći pokolj i oni iz Zagreba kao ustaše, i oni iz Beograda kao četnici, a svi pod pokroviteljstvom okupatora, naročito Hitlerovog fašizma, ona, Bosna, nije opustošena, zahvaljujući borbi Narodnooslobodilačke vojske... Naše divizije junački se bore širom Bosne i Hercegovine, ali ne samo zato da oslobode Bosnu i Hercegovinu, nego da učine zauvijek kraj zavadama naroda hrvatskog, srpskog i muslimanskog, da protjeraju okupatora i unište izdajnike; da Srbi, Hrvati i muslimani Bosne i Hercegovine stvore svoje pretstavništvo u zajednici sa ostalim jedinicama federativne i demokratske Jugoslavije u kojoj Bosna i Hercegovina treba da uzme ono mjesto koje joj i pripada... Samo tako, Bosna i Hercegovina postaće biser u zajednici nove, slobodne Jugoslavije.«²¹⁾

Gosti iz drugih republika odali su priznanje ističući da je Bosna i Hercegovina postala primjer međunacionalne saradnje za druge višenacionalne pokrajine i da je rješenje budućnosti Bosne i Hercegovine na principu samopredjeljenja postalo obrazac za otvaranje takve perspektive za cijelu Jugo-

¹⁹⁾ Članak *Prva muslimanska brigada*, Arhiv KPBiH, tom I, knj. 1, str. 46—49. Članak *Kako su radnici dočekali NOV*, isto, str. 51—53.

²⁰⁾ Članak *Hrvati tuzlanskog bazena pristupaju NOP-u*, Arhiv KPBiH, tom I, knj. 1, str. 54—55.

²¹⁾ *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, Sarajevo, 1953, str. 7.

slaviju. Tako je predstavnik Zemaljskog Antifašističkog vijeća Hrvatske rekao: »Bosna je pravi centar Jugoslavije koja će biti nezavisna demokratska, federativna zemlja. Bosna je matica i centar politike koja se mora ostvariti u budućoj slobodnoj Jugoslaviji. Bosna je zemlja u kojoj žive narodi s tri vjere: katoličkom, muslimanskom i pravoslavnom. To je najkomplikovanija zemlja u Evropi, pa ako se u njoj ostvari bratstvo Srba, Hrvata i muslimana, njega neće biti teško ostvariti i između Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i čak Bugara.«²²⁾

Međutim, članovi ZAVNOBiH-a nisu se ustručavali da priznaju da na planu uključivanja u aktivnu borbu za oslobođenje i samoopredjeljivanje u Bosni i Hercegovini treba još mnogo što-šta da se uradi i da uslijed mnogobrojnih otežavajućih okolnosti naročito dio muslimanskog i hrvatskog seljaštva nije još prišao borbi protiv okupatora kojim putem može jedino da učestvuje u rješavanju svoje sudbine. O ovome je u uvodnom referatu na zasjedanju rečeno: »Međutim, to prilaženje bosanskih muslimana i Hrvata na pozicije aktivne borbe protiv fašističkog okupatora razvija se, s obzirom na burni razvitak situacije u svijetu i kod nas, sporo.«²³⁾

Polazeći od poznate činjenice da su borba za opšte i socijalno oslobođenje usko povezani sa borbom za rješavanje nacionalnog pitanja, za rješavanje ovog konkretnog pitanja u Bosni i Hercegovini od presudnog značaja bilo je učešće svih naroda u oslobodilačkoj borbi. Zbog toga su na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a kao osnovni zadaci NOP-a u Bosni i Hercegovini izdvojeni: »Jačanje Narodnooslobodilačke vojske, formiranje novih brigada i divizija mobilisanjem još većeg broja boraca, u prvom redu muslimana i Hrvata u redove naše vojske, vojske bratstva i slobode... Snaženje oružanog bratstva među narodima Bosne i Hercegovine koje je jedini zalag srećne budućnosti zajedničke domovine Srba, Hrvata i muslimana.«²⁴⁾

Tri dana kasnije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u prisustvu i 53 narodna predstavnika iz Bosne i Hercegovine²⁵⁾ donesene su istorijske odluke koje su imale ogromno značenje za rješavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, a posebno u višenacionalnoj Bosni i Hercegovini. U deklaraciji Drugog zasjedanja AVNOJ-a istaknuto je da su narodi Jugoslavije ostvarili svoje jedinstvo i saradnju u zajedničkoj borbi protiv okupatora i kvislinga i da su time osigurali sebi pravo na samoopredjeljenje uključujući pravo i na otcjepljenje ili ujedinjenje sa drugim narodima. Ovde je posebno istaknuto da su razbijeni pokušaji da se između naših naroda raspiruje međusobna mržnja i nesloga i da su istovremeno poraženi ostaci reakcionarnog separatizma.²⁶⁾

Poštujući pravo na samoopredjeljenje, što je već u toku borbe bilo izraženo, a u cilju ostvarenja principa suverenosti naroda Jugoslavije, odlučeno je da se buduća jugoslovenska država zasniva na demokratskom federativnom principu uz obezbjeđenje ravnopravnosti svih naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine koje su sa svojim zemaljskim vijećima faktički bile zasnovane kao federalne republike.²⁷⁾

²²⁾ Isto, str. 9.

²³⁾ Isto, str. 23.

²⁴⁾ Isto, str. 24.

²⁵⁾ Zapisnik verifikacionog odbora II zasjedanja AVNOJ-a, knj. *Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a*, str. 166. — Izvještaj Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu od 12. novembra 1943, Zb. NOR, IX/4, dok. 103, str. 498.

²⁶⁾ *I i II zasjedanje AVNOJ-a*, str. 205.

²⁷⁾ Isto, str. 211—212.

Poslije osnivanja ZAVNOBiH-a i donošenja istorijskih odluka na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, uslovi za širenje NOP-a u one međuprostore u Bosni i Hercegovini koji su još bili pod kontrolom četnika i ustaša bili su sve povoljniji. Ovome je doprinio uspjeh narodnooslobodilačke borbe u cijeloj Jugoslaviji, a naročito širenje pokreta u dijelovima Srbije, Hrvatske i Makedonije, gdje je on do tada preživljavao krizu ili bio slabo razvijen, kao i odlični uspjesi na istočnom, zapadnom i drugim frontovima protiv fašističkih sila.

Kontrarevolucionarne i kvislinške snage u BiH, osjetivši plimu NOP-a u najširim redovima Srba, Hrvata i Muslimana, pokušavaju u ovo vrijeme da pregrupisavanjem svojih snaga iznalaze novih mogućnosti i sredstava, ometu ili uspore progresivan razvoj u Bosni i Hercegovini. Dolazi, čak, do izvjesnih taktičkih pomjeranja u rukovodstvima koja predvode konzervativno orijentisane snage i do znatnih korekcija u planovima i programima ovih snaga.

Poslije poraza u 4. i 5. ofanzivi i sve izrazitijeg gubljenja uticaja, četnici Draže Mihailovića počinju da vrše izmjene svog nacionalnog programa. Zaboravlja se na raniji program kažnjavanja muslimanskog i hrvatskog življa i posredstvom vojnih komandanata i pojedinih predstavnika ostvaruje se saradnja između pojedinih četničkih jedinica i muslimanske milicije, naročito u nekim predjelima Hercegovine, jugoistočnoj Bosni i drugim krajevima u prostoru italijanske okupacione zone.

Poslije velikih uspjeha NOP-a u istočnoj Bosni u ljeto i jesen 1943. godine, svoju aktivnost Draža Mihailović i njegovi saradnici usmjeravaju protiv jačanja pokreta u ovome kraju. U ovim krajevima i u južnim predjelima Bosne i Hercegovine četnici uspijevaju da u svoje jedinice uključe izvjestan broj Muslimana oko dra Ismeta Popovca.²⁸⁾

Poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a i odjeka njegovih odluka u svijetu i zemlji, četnici Draže Mihailovića pojačavaju svoj rad među Muslimanima i Hrvatima. Dio velikosrpski orijentisanih predstavnika iz redova bivših rukovodstava Jugoslovenske muslimanske organizacije, zatim dio rukovodilaca Hrvatske seljačke stranke i drugih građanskih stranaka, s obzirom na siguran poraz sila Osovine, pokušao je da obezbijedi svoje pozicije vezivanjem uz Dražu Mihailovića. Tako su na četničkom kongresu u selu Ba kod Valjeva, od 25—29. januara 1944. godine, među 274 delegata bili i predstavnici Hrvatske seljačke stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije iz Bosne i Hercegovine. Na ovome kongresu su se ujedinile sve stranke ili dijelovi građanskih stranaka koji su podržavali četnike »u jugoslovensku narodnu zajednicu« i donijele svoj program koji je bio uperen protiv NOP-a i odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Uporedo su pojačani naponi okupatora protiv NOP-a uz ponovne pokušaje oživljavanja međunacionalne netrpeljivosti, posebno između Muslimana i Srba. Pošto je grupa muslimanskih građanskih prvaka, koja je u 1941. godini podržala ustašku NDH, uslijed ustaških zločina i saradnje sa četnicima bila izgubila svaki ugled u muslimanskom masama, sada na pozornicu stupa druga garnitura muslimanskog građanstva do tada nekompromitovana u saradnji

²⁸⁾ Rasim Hurem, *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. XVI, 1965, str. 191—221.* — *O autonomnoj orijentaciji jednog dijela muslimanskih građanskih političara u BiH u drugoj polovini 1942* — isti autor, *Prvo zasjedanje AVNOJ-a, Zbornik radova, str. 257—259.*

sa ustašama, sa namjerom da izoluje muslimanske mase od narodnooslobodilačkog pokreta i da obezbijedi vlastite oružane snage za očuvanje sopstvenih interesa po završetku rata.

Ova garnitura muslimanskog građanstva otpočela je svoju aktivnost još u vrijeme velikih uspjeha NOP-a u Bosanskoj krajini krajem 1942. godine. Tada je jedna uža grupa muslimanskih predstavnika iz Bosne i Hercegovine pod rukovodstvom Uzeina Hadžihasanovića i Mustafe Softića iz Sarajeva i Suljage Salihagića iz Banje Luke izradila tajni memorandum koji je 1. novembra 1942. upućen lično Adolfu Hitleru. Osnovna zamisao ovoga pisma je da se Hitleru dokaže nesposobnost NDH i ustaša da rukovode Bosnom i da se Bosni da određeni autonomni status pod pokroviteljstvom fašističke Njemačke. Kao preduslov obezbjeđivanja rukovodeće uloge muslimanskog građanstva u ovakvoj Bosni i Hercegovini ističe se zahtjev za formiranjem i jačanjem muslimanske vojske, kao i određeni obim pomjeranja stanovništva. Pored ostalih mjera, predviđeno je useljavanje iz Sandžaka i ostalih krajeva u Bosnu i Hercegovinu oko 175.000 Muslimana i iseljavanje iz Bosne oko 100.000 Srba i 75.000 Hrvata.²⁹⁾

S obzirom na to da je u cijelu ovu akciju bio umiješan mali dio muslimanskog građanstva, memorandum i čitav ovaj poduhvat ostali su i u redovima muslimanskog življa prilično anonimni. Iz ovog poduhvata najviše koristi je izvukla fašistička Njemačka. Ovu stvar preuzeo je u toku 1943. u svoje ruke Gestapo i usmjerio aktivnost na mobilizaciju Muslimana protiv NOP-a.

U martu 1943. godine po ovom zadatku iz Berlina u Bosnu je dolazio jerusalimski muftija El Husein. Na nekoliko sastanaka koje je veliki muftija održao sa predstavnicima muslimanskog građanstva u Banjoj Luci, Sarajevu i Zagrebu utvrđen je sporazum o formiranju specijalne muslimanske divizije u sastavu njemačke vojske sa osnovnim zadatkom borbe protiv NOV.³⁰⁾

U toku ljeta i jeseni 1943. godine završena je reorganizacija dijela muslimanske milicije i formirana posebna divizija u sastavu njemačke SS vojske. Uz odobrenje Nijemaca i NDH u ovim jedinicama uvedeni su posebni amblemi: Zeleni barjak, oznake sa polumjesecom i zvijezdom i drugim muslimanskim vjerskim obilježjima.

Zahvaljujući podršci konzervativnih snaga i njihovom uticaju i društvenom položaju među Muslimanima, mobilizacija za muslimansku SS diviziju nazvanu 13. SS — »Handžar« divizija, bila je prilično uspješna. U toku drugog dijela 1943. godine u ovu diviziju je dobrovoljno ili silom mobilisano nekoliko hiljada muslimanskih omladinaca koji će poslije specijalne obuke u Njemačkoj i Francuskoj biti od marta 1944. godine angažovani u borbama protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

Ova prilično dobro obučena i dobro opremljena divizija u toku gotovo cijelog svog djelovanja od marta do oktobra 1944. godine bila je angažovana na najosetljivijem prostoru jugoslovenskog ratišta u to vrijeme — u predjelima istočne Bosne, služeći u isto vrijeme Nijemcima kao brana protiv prodora jedinica NOV u Srbiju, a na drugoj strani kao propagandna i oružana brana protiv priključivanja Muslimana u redove NOV. Izvršavajući masovne

²⁹⁾ Memorandum Narodnog komiteta, Arhiv Vojnoistorijskog instituta, MF London N-13, 306774-92.

³⁰⁾ Avdo Humo, *Izdanci jedne mračne politike, Oslobođenje* br. 7 od aprila 1944. godine. — Rasim Hurem, *ibidem*, str. 203—214.

zločine u ovim predjelima nad Muslimanima, ona je trebalo da spriječi jačanje pokreta prvenstveno u muslimanskim krajevima. Jedinice »Handžar« divizije često su sadejstvovala sa lokalnim četničkim i ustaškim jedinicama i uporedo s tim pod rukovodstvom njemačkih oficira vršile masovne zločine nad srpskim stanovništvom sa ciljem da se ponovo raspiri mržnja Srba prema Muslimanima.³¹⁾

U isto vrijeme okupator i kvislinške snage pokušali su svoju razbijačku politiku na drugom kraju Bosne, gdje Muslimani čine većinu — u Cazinskoj krajini. I ovde su Nijemci uspjeli da koristeći se stagnacijom pokreta u ovome kraju, poslije 4. i 5. ofanzive, formiraju brojniju muslimansku miliciju, koja je u jesen 1943. u svojih 11 bataljona okupljala oko 3.000 naoružanih ljudi. Ali, pod sve jačim pritiskom vlastitog naroda, koji se sve više opredjeljivao prema NOP-u i pod uticajem pobjeda NOV u cijeloj zemlji, ova milicija je u januaru 1944. godine pristala na saradnju sa NOP-om. Od jedinica ove milicije formirane su osmog februara 1944. prva muslimanska brigada sa oko 1.200 boraca, a 2. marta iste godine i 2. muslimanska brigada sa oko 1.100 boraca.³²⁾

Tako se i pored upornog djelovanja okupatora i udružene reakcije, proces uključivanja Muslimana u narodnooslobodilačku borbu odvijao sa uspjehom, iako ne u onom tempu kako se očekivalo. U uvodniku »Oslobođenja« br. 6, od marta 1944. godine, istaknut je povoljan razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u znatnom dijelu do tada neoslobođenih muslimanskih sela u Bosni i Hercegovini uz napomenu da: »Muslimani moraju još svesrdnije prihvatiti oružje, kako je to srpski narod učinio da bi mogli razbiti posljednje napore muslimanskih izdajnika koji su pomogli okupatoru da organizuje od Muslimana »Plavu SS diviziju«, koju je okupator ubacio u borbu u Bosni da ponovo započne bratoubilačku borbu i raspiri mržnju između Srba i Muslimana.³³⁾

Pokušaj četnika Draže Mihailovića da u Bosni i Hercegovini izvođenjem reforme u četničkim jedinicama i organima četničke vlasti u pozadini zaustavi razvoj NOP-a u još neoslobođenim srpskim selima nije uspio. Do polovine 1944. godine četnici su u većem dijelu centralne i istočne Bosne bili i vojnički razbijeni i oslabljeni, sa veoma slabim uticajem, i to samo u selima i oazama oko jačih njemačkih i ustaških garnizona. U navedenom uvodniku »Oslobođenja« data je karakteristika ovoga procesa: »Očigledno je da se danas sužava baza četničkim izdajnicima na grupe zločinaca. Onaj mali dio srpskog naroda na koji su oni imali uticaja, danas vidi i oseća da vezati se za četnike znači vezati se za propalu stvar i doći na optuženičku klupu. Stoga je sve veće otpadanje od četnika; kod srpskog naroda raste i jača odlučnost za uništenjem četničkih bandi.«³⁴⁾

Proces jačanja i širenja narodnooslobodilačkog pokreta, još uvijek, najteže se odvijao u neoslobođenim hrvatskim krajevima u Bosni i Hercegovini.

³¹⁾ Vid. detaljnije Rasim Hurem, *ibidem*. O osnivanju i angažovanju 13. SS Handžar divizije u Arhivi VII, dokumenta 13. SS divizije. Članak *Položaj Muslimana danas*, *Oslobođenje* br. 1, od avgusta 1943.

³²⁾ *Muslimanske brigade*, *Vojna enciklopedija*, sv. br. 5, str. 787—788. — Šukrija Bjedić, *Ratne slike iz Cazinske krajine*, Sarajevo 1957. — Izvještaj štaba Cazinskog NOP odreda od 8. septembra 1943. Zb. NOR V/19, dok. 26, str. 96. — Članak *Odlučan korak Muslimana Cazinske krajine*, Arhiv KPJ BiH I/1, str. 145—148.

³³⁾ Uvodnik *Oslobođenja* br. 6. od marta 1944. godine.

³⁴⁾ *Ibidem*.

Proces raslojavanja u HSS koji se jače odvijao u jesen 1943. godine u tuzlanskom i livanjskom kraju, uslijed djelovanja konzervativnog dijela hrvatske građanske klase sporo se kretao u druge krajeve Bosne i Hercegovine, nastanjene hrvatskim stanovništvom. U navedenom uvodniku »Oslobođenja« kaže se o ovom pitanju:

»Kod bosanskih Hrvata još se ne osjeća masovna preorijentacija njihove politike. Još vlada duh nepovjerenja, a ustaški zlikovci uspijevaju da mobiliju za vojsku; ustaše i razni reacioneri iz HSS uspijevaju da u očima dobrog dijela bosansko-hercegovačkih Hrvata prikažu naš pokret kao protiv-hrvatski. U redovima Nijemaca bori se dobar dio bosanskih Hrvata. Sve to pokazuje da hrvatski narod u Bosni ide političkom stranputicom i da se niukoliko ne ugleda na svoju braću u Hrvatskoj koja su se digla u borbu širom čitave Hrvatske. Bosanski Hrvati, izuzev jednog dijela tuzlanskog okruga, navlače na sebe tešku odgovornost, a oni koji se danas nalaze u njemačkoj vojsci, ustašama, domobrancima, miliciji i njemačkim oružanim jedinicama vrše izdaju nad svojim narodom. Ako bosansko-hercegovački Hrvati hoće svoj spas, oni se moraju otrgnuti od ustaških zlikovaca, kao i od raznih Mačekovih doušnika.«^{34a)}

Kada je konzervativnom dijelu rukovodstva HSS 1944. godine postalo jasno da je blizu kraj rata i poraz sila Osovine, ono pokušava da ostvari saradnju sa Dražom Mihailovićem. Krajem maja 1944. godine održan je sastanak između predstavnika Hrvatske seljačke stranke Augusta Košutića i Ivana Farolija, koji su odranije stupali u dodir sa četnicima u Knjinskoj krajini i Bosni i prvaka NDH Mladena Lorkovića i Davida Sinčića, na kome je bio ugovoren puč u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i odlučeno da se pozovu Englezi i Amerikanci da se hitno iskrcaju u Dalmaciji. Poslije puča i dolaska saveznika, vlast je trebalo da preuzme vođa Hrvatske seljačke stranke dr Vladimir Maček kao predsjednik hrvatske republike. Ovaj plan, i pored toga što je planirao podjelu Bosne i Hercegovine linijom Neretve i Bosne, imao je svojih pristalica u redovima konzervativnog dijela rukovodstva Hrvatske seljačke stranke u Bosni. Ovaj puč koji je s obzirom na snage NOP-a u samoj Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini bio najčistija fantazija, veoma lako je ugušen od strane Nijemaca.³⁵⁾

Razvoj narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji, zbivanja u svijetu, odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a i Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, posebno ona u kojoj se govori o garanciji i obezbjeđenju svih prava i sloboda nacionalnim manjinama, doprinijeli su da se pripadnici nacionalnih manjina: Čeha, Poljaka, Ukrajinaca, Mađara i Nijemaca, koji su nastanjivali predjele centralne Bosne, počnu masovnije uključivati u NOP.

Krajem 1943. i 1944. godine počeo je masovan pokret, naročito među pripadnicima poljske i češke nacionalnosti, koji su već od početka rata ispoljavali velike simpatije prema narodnooslobodilačkoj borbi. Znatno broj pripadnika ovih nacionalnosti bio je uključen u razne jedinice NOV, osim toga

^{34a)} Ibidem.

³⁵⁾ Međutim, konzervativno krilo HSS nije odustalo od saradnje sa Dražom Mihailovićem ni poslije toga. Sedamnaestog septembra 1944. godine sklopljen je sporazum između predstavnika HSS i Draže Mihailovića o saradnji uz obavezu da se o poslijeratnom uređenju Jugoslavije razmatra tek poslije završetka rata.

je 7. maja 1944. godine u centralnoj Bosni formiran poseban poljski bataljon, koji je ušao u sastav 18. srednjobosanske udarne brigade.³⁶⁾

Uspjesi NOP-a, njegova širina i prodor u sve krajeve Bosne i Hercegovine, u prvom dijelu 1944. godine, omogućili su sazivanje Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a 30. juna i 1. i 2. jula 1944. u Sanskom Mostu i donošenje odluka koje su imale istorijsko značenje sa stanovišta daljnjeg uspješnog rješavanja nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini.

Ovdje je na temelju slobodno izražene volje naroda Bosne i Hercegovine, a u duhu odhuka AVNOJ-a, izvršeno konstituisanje ZAVNOBiH-a u vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo koje postaje najviši organ državne vlasti u Bosni i Hercegovini.³⁷⁾

U deklaraciji o pravima građana Bosne i Hercegovine zajamčena je puna ravnopravnost Hrvata, Muslimana i Srba i nacionalnih manjina.³⁸⁾

Tako je još jednom na najvišem pokrajinskom skupu i najvišim aktom potvrđena puna ravnopravnost Srba, Hrvata i Muslimana u BiH. Aktima i odlukama AVNOJ-a takva ravnopravnost je osigurana i Srbima i Hrvatima u Srbiji, odnosno Hrvatskoj i svim ostalim narodima Jugoslavije. Nije bilo više nikakve osnove za strahovanja da će neki od naroda biti zapostavljen ili potčinjen. Jednaka prava i slobode bezbijeđeni su Srbima u Bosni i Hercegovini, kao i onima u Srbiji, odnosno Hrvatima u Bosni i Hercegovini, kao i onima u Hrvatskoj. Tako određena konstelacija, uslovljena specifičnim istorijskim razvojem i izmiješanošću stanovništva u BiH, upućivala je na stvaranje bosanske državne zajednice u kojoj će zajedno i potpuno ravnopravno živjeti Muslimani, Srbi i Hrvati.

Demokratsko rješenje državno-pravnog aspekta nacionalnog pitanja u višenacionalnoj Bosni i Hercegovini imalo je veliko značenje za čitavu jugoslovensku zajednicu — ne samo zbog toga što je Bosna i Hercegovian centralna pokrajina, i s time predodređena da bude spona među narodima Jugoslavije, već i zbog toga što su se na primjeru demokratskog rješavanja komplikovanog nacionalnog pitanja u ovoj mnogonacionalnoj pokrajini mogla sticati iskustva i graditi obrasci za rješenje nacionalnog pitanja na širem planu — u cijeloj zemlji.

Prerastanjem ZAVNOBiH-a u najviši organ vlasti u Bosni i Hercegovini i prihvatanjem odluke o stvaranju ravnopravne zajednice Muslimana, Srba, Hrvata, u Bosni i Hercegovini je obezbijeđena sigurna budućnost ovih naroda i nesmetan razvoj i procvat njihovih kultura, privrede i ostalih osobnosti ovih naroda. Samo u uslovima slobodnog života, ravnopravnosti i saradnje u višenacionalnoj zajednici moguće je obezbijediti nesmetan opšti i individualni nacionalni progres.

Pored pozitivne ocjene cjelokupnog toka i razvoja narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini, na ovome skupu je konstatovano da još uvijek postoji jedan broj sela, nastanjen hrvatskim i muslimanskim življem, u koje još nije uspio da prodre narodnooslobodilački pokret i čije je učešće u oružanoj oslobodilačkoj borbi naroda Bosne i Hercegovine neznatno. U iz-

³⁶⁾ Izvještaj štaba XI divizije od 9. maja 1944. godine, Arhiv VII K. 866, reg. br. 30/4. — Sjećanja Steve Samardžije, Brace Preradovića i Svete Đorđevića. — Ignjac Kunecki, *Govor na II zasjedanju ZAVNOBiH-a, Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, str. 58—61.

³⁷⁾ *Odluka o konstituisanju ZAVNOBiH-a, Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, str. 131.

³⁸⁾ *Predlog deklaracije*, isto, str. 77.

vještaju Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a konstatovano je: »Još u Bosni i Hercegovini veliki dio Hrvata i dobar dio Muslimana nisu aktivizirani u Narodnooslobodilačkom pokretu. Mi moramo pronaći način i organizacione forme da te mase vežemo za našu borbu.«³⁹⁾

U toku samog zasjedanja pokušali su predstavnici iz krajeva koji još nisu bili dovoljno angažovani u NOP-u da otkriju i proanaliziraju uzroke koji su doveli do usporavanja procesa pridobijanja, posebno dijela hrvatskog življa za NOB. Ova analiza dovela je do zaključka da je tempo prodiranja NOP-a u dio hrvatskih sela usporen uslijed veoma jakog uticaja konzervativnog dijela rukovodstva Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini. Uz ovo je istaknuto da je znatan dio Hrvata i Muslimana još uvijek pod prilično jakim uticajem konzervativnog dijela klera koji je strahovao od pobjede narodnooslobodilačkog pokreta.

U toku zasjedanja ZAVNOBiH-a, a i na drugim skupovima NOP-a, posebno na osnivačkoj zemaljskoj konferenciji NOF-a Bosne i Hercegovine, 3. VII 1944. godine, pokušalo se da se iznađu putevi za konačno ostvarivanje ovoga zadatka. Pred sve rukovodioce NOP-a, posebno pred predstavnike Hrvata, postavljeni su zadaci da se još jače angažuju u političkom djelovanju u neoslobođenim selima.

U toku ljeta i jeseni 1944. godine nekoliko puta obraćali su se uticajni predstavnici NOP-a i ujedno bivši istaknuti rukovodioci HSS — hrvatskom narodu i iznosili mu pravu istinu o ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta i o potrebi uključivanja u oslobodilačku borbu hrvatskog življa u cilju ostvarivanja ravnopravnosti i saradnje među Hrvatima, Muslimanima i Srbima.⁴⁰⁾

Pobjede Narodnooslobodilačke vojske u drugom dijelu 1944. godine i pojačani politički rad doprinijeli su masovnijem uključivanju do tada neangažovanog dijela hrvatskog i muslimanskog seljaštva u narodnooslobodilačku borbu. Ovaj proces naročito je bio zapažen u tuzlanskom kraju i predjelima istočne Bosne, zatim oko Travnik, Banje Luke i drugih mjesta. O zapaženim uspjesima na ovom planu govori jedinstven primjer u historiji narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini kada je zajedno sa jedinicama narodnooslobodilačke vojske iz privremeno oslobođenog grada Banje Luke u septembru 1944. godine izašlo na oslobođenu teritoriju oko 5.000 građana, među kojima su većinu sačinjavali Muslimani i Hrvati.

Srdačan i masovan doček jedinica NOV u većini do tada neoslobođenih sela i mjesta potvrđivali su da je proces permanentnog širenja NOP-a uspješno okončao svoj tok. Odziv na konferencije NOF-a u tek oslobođenim krajevima, učešće u masovnim frontovskim radnim akcijama, potvrđivali su da je i ovaj dio naroda, koji je zato što je bio zaveden i zbog objektivnih uslova bio po strani, shvatio da je budućnost Bosne i Hercegovine jedino u ravnopravnoj zajednici Srba, Hrvata i Muslimana.

Na III zasjedanju ZAVNOBiH-a, od 26. do 28. aprila 1945. godine u Sarajevu, moglo se s pravom konstatovati da je narodnooslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini postao svojina svih naroda i svih krajeva Bosne i Herce-

³⁹⁾ Đuro Pucar - Stari, *Značaj odluka II zasjedanja AVNOJ-a za dalji razvoj NOP-a Bosne i Hercegovine — referat na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, str. 21.

⁴⁰⁾ Dr Jakov Grgurić, potpredsjednik ZAVNOBiH-a i član Izvršnog odbora HSS — *Hrvati Bosne i Hercegovine*, Arhiv KP BiH, tom I, knj. 2, str. 56—59. — Bogomir Brajković, član Izvršnog odbora NOP-a Bosne i Hercegovine, isto, str. 171—173.

govine i da je zadatak organizovanja i vođenja opštenarodnog oslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini uspješno izvršen. Samo na temelju ovakvih uspjeha moglo se pristupiti formiranju prve narodne vlade u višenacionalnoj Bosni i Hercegovini, u kojoj su potpuno ravnopravno djelovali predstavnici Muslimana, Hrvata i Srba.

Masovan izlazak svih naroda Bosne i Hercegovine na izbore za Konstituantu, 11. novembra 1945. godine, i davanje punog povjerenja kandidatima NOF-a, bili su dokaz uspjeha narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Od ukupno upisanih 1,086.112 birača za Saveznu skupštinu je glasalo 1,004.964 birača, od čega je glasalo za listu NOF-a 956.809 glasača ili 95,21%.

Ovim završnim činom opredjeljivanja masa u Bosni i Hercegovini bilo je dosljedno u život provedeno načelo o pravu naroda na samoopredjeljenje uključujući tu i pravo na otcjepljenje i zauvijek u Bosni i Hercegovini riješeno nacionalno pitanje sa njegovog političkog, državnopravnog aspekta, čime su ostvareni povoljni uslovi za otvaranje procesa razrješavanja problema kulturne, ekonomske i druge nejednakosti, odnosno za rješavanje nacionalnog pitanja u cjelini.

Summary

The revolutionary forces have always paid the greatest attention to the national question of Bosnia and Herzegovina as one of the most acute problems. In contrast to the struggle of the protagonists of Great-Serbian and Great-Croatian bourgeoisies and their theories of Serbian resp. Croatian Bosnia and Herzegovina, the revolutionary workers' movement has sought the solution of the Bosnian and Herzegovinian question in Bosnia and Herzegovina itself.

The antagonism in connection with the national question was especially tangled after the April War 1941 and the capitulation of the Kingdom of Yugoslavia threatening by a fratricide civil war. The Communist party of Yugoslavia and the progressive social forces in Bosnia and Herzegovina have noticed this danger, and, parallelly with the preparation of the armed resistance against the invaders, they have focussed their activities on prevention of further deteriorating of the national relationships at the opening of the process of cooperation of all the nations living in Bosnia and Herzegovina.

Owing to the favourable conditions for organization of the uprising in July and August 1941, a mass uprising of Serbs in Bosnia and Herzegovina took place.

Due to unfavourable objective conditions and strong German, Italian and ustasha propaganda and influence, the Moslems and the Croats, excluding the communists, remained outside of the liberation movement at the beginning.

In such a situation the CPY in Bosnia and Herzegovina had to fight for the directing of the overflowing Serbian uprising towards peoples' liberating trend, on the one hand, and on the other, for stirring up the Moslems and Croats towards taking part in the peoples' liberating movement. This was one of the specificities of the peoples' liberating movement in Bosnia and Herzegovina, and there had to be paid special attention to this fact throughout the peoples' liberating war.

The decisions of AVNOJ and ZAVNOBiH have contributed to the quicker spreading out of the peoples' liberation movement in the still unliberated parts of Bosnia and Herzegovina. Endeavours of various nationalistic currents — chetniks of Draža Mihailović, ustasbas, Maček's followers, autonomist Moslems — who fought under the protection of the occupying forces to destroy these developments — ended as a complete failure. At the Second Session of the ZAVNOBiH at Sanski Most on June 30 to July 2, 1944 and at the Third Session in Sarajevo on April 26 to 28 1945 it was possible to draw a conclusion that the programme of the people's liberating movement has become an indivisible property of Serbs, Croats and Moslems as well as of the national minorities in Bosnia and Herzegovina. This can best be proved by the fact that at the elections for the Constitutional Assembly on November 11, 1945, the total roll numbered 1,086,112; 1,004,964 people voted, and 956,809 or 95.21% of the voting lot voted for the list of the People's Front.